

П

Сьоренсен XVII в.

А	α	g	g	α	g	α	α
Б	β	β	β	β	β	β	β
В	π	π	π	π	π	π	π
Г	γ	γ	γ	γ	γ	γ	γ
Д	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Е	ε	ε	ε	ε	ε	ε	ε
Ж	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ
С	σ	σ	σ	σ	σ	σ	σ
З	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ	ζ
И	ι	ι	ι	ι	ι	ι	ι
І	ι	ι	ι	ι	ι	ι	ι
К	κ	κ	κ	κ	κ	κ	κ
Л	λ	λ	λ	λ	λ	λ	λ
М	μ	μ	μ	μ	μ	μ	μ
Н	η	η	η	η	η	η	η
О	ο	ο	ο	ο	ο	ο	ο
П	π	π	π	π	π	π	π
Р	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ	ρ
С	σ	σ	σ	σ	σ	σ	σ
Т	τ	τ	τ	τ	τ	τ	τ
У	υ	υ	υ	υ	υ	υ	υ

Палеографія (від гр. *παλαιός* — стародавній та *γράφω* — писати, записувати) вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, історію походження давніх систем письма, їх еволюцію, характерні особливості з метою прочитання та атрибуції тексту.

Словосполучення “палеографія” у грецькій мові не існувало, і його на початку XVIII ст. уперше запровадив до наукового обігу французький учений Б. Манфокон для визначення грецького письма, що його він досліджував. Згодом цей термін поширився на всі типи і види давнього письма.

Сьогодні П. як наукова дисципліна має два аспекти вивчення: безпосередньо *історію походження писемності та набуття практичних навичок* для читання, датування і визначення автентичності текстів.

До зовнішніх ознак рукописів дослідники відносять: абеткову систему, графічні особливості літер, матеріал пам'ятки, на якій викладено текст (пергамент, папірус, берест тощо), знаряддя письма (дерев'яні палички, гусячі або металеві пера), чорнила (фарби), оздоблення рукописів (орнамент, заставки, ініціали, кінцівки тощо), філіграні (водяні знаки на папері), формат рукопису, оправа і техніка її виготовлення.

Основним завданням П. і кінцевою метою вивчення є повна зовнішня атрибуція тексту: правильне прочитання, реконструкція втрачених текстів або їх частин, датування тексту, визначення його авторства (можливо, переписувачів або компіляторів), з'ясування достовірності.

Залежно від мов, на основі яких сформувалося письмо, П. поділяється на грецьку, латинську, арабську, російську, українську та ін.

Перші етапи формування писемності, використання примітивних знаків (символів) для висловлювання думки були подібними в різних племенах, а саме починаючи від нижчих, первісних елементів-накреслень на тих чи інших предметах до вищих літерних конструкцій. Послідовність застосування типів письма лягла в основу його класифікаційних ознак. Існує чимало варіантів поетапної еволюції письма. Найобґрунтованішим, на наш погляд, є поділ на такі чотири типи:

- *предметне* письмо (зарубки, вузлики, шнури, стріли);
- *пиктографічне* (письмо в рисунках або малюнках);
- *ідеографічне* — складна система знаків, що полягає у розчленуванні графічної фрази на окремі поняття. За кожним поняттям закріплювався відповідний рисунок або малюнок (символ), що сприймався конкретно на зір і ніс відповідну інформацію (сонце, гора, хліб) або відбивав дію (правити, веслувати, бігти). З таких знаків складалася фраза, яка отримала назву “ідеографія”, або “логографія”;
- *фонографічне* (звукове). Знаки цього письма називаються фонограмами і визначають звукові елементи слова, тобто цілі склади чи окремі звуки (фонеми).

У процесі розвитку та вдосконалення людини з огляду на нагромадження й використання нових знань виникла необхідність у користуванні такими знаками, завдяки яким можна було б точно і чітко поспілкуватися із собі подібними незалежно від часу і відстані. В історії широко відомий обліковий календар перського царя Дарія, що його він нібито залишив своїм підлеглим, ідучи в похід на скіфів. Календар складався з ремня, на якому було зав'язано 60 вузлів. Ті, хто залишився вдома, мали розв'язувати по одному вузлу в день і в такий спосіб визначати, скільки днів залишилося до повернення Дарія. Взагалі вузликове письмо було відоме в Китаї, Монголії, у слов'янських народів. “Зав'язати вузлик на пам'ять” — давній звичай, який дійшов до нашого часу.

В історії слов'янської писемності, як і у інших народів, застосовувався вид письма у вигляді зарубок на дерев'яній поверхні. Вони теж відігравали роль документів, в яких закріплювалися відповідні стосунки, і називалися “пам'ятними дощечками”, “зарубками” або “носами”, оскільки їх повсюди носили із собою. Звідси і пішов вислів “зарубити на носі”, тобто добре запам'ятати.

До початкового — *дописемного* — періоду можна віднести й варіативність предметної сигналізації, яка була поширена у багатьох народів для передання різнопланової інформації, з'ясування стосунків та закріплення повідомлень у часі з метою передати їх нащадкам. Так, до останніх відносяться могильні горби, кургани, надгробки. Існувала й індивідуальна розгалужена система предметної сигналізації: знаки власності у вигляді зарубок на корі дерев, спеціальних відмітин на землі, тавра на домашній худобі тощо. Інколи предметні засоби спілкування були досить зручними при переданні інформації на відстані (сигналізація вогнем — смолоскипом чи ще якимось, згодом — прапорцями і кольоровими

вогниками). У Давній Русі кожен предметний знак власності мав назву “знамено”. Мабуть, звідти і пішла багатовікова традиція використання прапорів.

Усі згадані елементи з'явилися задовго до появи письма і були першим кроком на шляху до якісно нового — *писемного* — етапу розвитку цивілізації. Уся вищенаведена система атрибутів символічного значення, що несе смислове інформативне навантаження, є досить виразною і віддзеркалює загальний розвиток суспільства. Багато елементів давнини збереглися і донині в традиційній побутовій культурі, народних святах, обрядах тощо.

На період VII—VIII ст. припадає формування державності у слов'ян, що прискорило процес впорядкування їхньої писемної культури. Те, що письмо у них у той час існувало, підтверджується багатьма пам'ятками і свідченнями. До них належать записи візантійських і східних авторів, а також літописні згадки про укладання спеціально для “русів” копій договорів з греками і про тексти самих договорів.

Це стосується договорів князів Олега (882—912) та Ігоря (912—945) з Візантією. Іноземні мандрівники, котрі відвідували Русь задовго до прийняття нею християнства, а також інші автори залишили свідчення про наявність у русичів писемності. Український палеограф М. Кріль наводить один з найбільш ранніх літературних творів, у якому йдеться про існування у давніх слов'ян письма, — працю візантійського імператора Константина VII Багрянородного (Порфірородного) (905—959) “Про управління імперією”. У 31-му розділі цієї праці, де вміщено розповідь про переселення хорватів до Адріатичного моря, повідомляється, що у 640 р. “хорвати прийняли від римського місіонера християнство і присягнули папі не воювати”. Свою присягу вони нібито ствердили власними *ніднсами* (однак якими були знаки цих підписів, Константин Багрянородний не повідомляє).

З огляду на сказане можна припускати, що на середину VII ст. у слов'ян уже існували писемні знаки, хоч інших підтверджень цьому немає. І навіть період між VII і IX ст., на жаль, не дає нам фактів на користь цієї версії. Сплеск нових даних, а отже, і аргументів щодо існування письма у слов'ян припадає на IX—XI ст. Основним і найважливішим з них є сказання болгарського письменника X ст. Чорноризця Храбра “Про письмена”, де йдеться про розвиток слов'янських племен та рівень їхньої писемності. Автор твору зазначає: “Прежде убо словене не имеху книг, на чертами и резами чьтеху и гатааху (гадаху)”. Це пояснює використання знаків (рисок і зарубок), якими користувалися слов'яни для передання інформації. Л. Черепнін зазначав, що риси слов'яни використовували для обліку, а зарубки — для ворожіння.

Цікаві відомості наводяться у “Паннонському житті Константина Філософа”. Мова йде про те, що близько 860 р. Константин (місіонер Кирил, див. про нього далі) по дорозі до хозарів зупинився в Херсонесі і зустрівся з багатьма освіченими людьми. Один “рус” приніс йому богослужбову книгу, написану тогочасною писемною мовою. Кирил, який добре знав слов'янську мову і міг нею спілкуватися, легко прочитав ту книгу. Вважається, що це й були початки слов'янського фонетичного письма.

Однак першочергове значення мають свідчення давньоруських літописів про те, що договори Русі з Візантією у X ст. писалися й руською мовою. Це — договори Русі з греками 907, 911, 944, 971 рр., тексти яких збереглися в “Повісті минулих літ”. Так, у договорі від 911 р. зазначено, що давня дружба між християнами-греками і язичеською Руссю “многажди” була підтверджена не тільки словами, але й “писанням”. А, як відомо, згідно з дипломатичною практикою Візантійської імперії міжнародні угоди готувалися в ній у двох примірниках (“двою хартью”): грецькою мовою і мовою народу, з яким угода укладалася.

Можна припускати, що у різних слов'янських племен, у різних регіонах могли бути свої варіанти письма. Але історичний розвиток слов'янства, формування його державності вимагали уніфікованої писемної системи, яка мала перебрати на себе суспільні функції взаємовідносин між народами. Цю епохальну місію виконали болгарські місіонери брати Кирил (Константин) і Мефодій — вихідці з портового візантійського міста Фесалоніки, що його місцеві жителі називали Солунем (Салоніки). Є припущення, що вони були слов'янського походження, з дитинства чули слов'янську мову і володіли місцевим слов'янським діалектом.

Кирил та Мефодій були виряджені на Русь задля створення в ній писемності. Вони увійшли в історію як творці слов'янських абеток — глаголиці та кирилиці. Однак відомо, що, не маючи під собою ґрунту, алфавіт не створюється однією особою. Його можна упорядкувати тільки на основі міцних підвалин, попередніх напрацювань, котрі з часом вдосконалюються і доповнюються. Звідси напрошується висновок, що слов'янська абетка не була “винаходом” Кирила та Мефодія — вони лише творчо використали той мовно-писемний набуток, що уже існував на той час у слов'ян.

У другій половині X ст. Болгарія втрачає свою державну незалежність і стає провінцією Візантії. Від цього часу центр слов'янської писемності пересувається у Київську Русь, де отримує своє справжнє і довге життя. Саме київська писемна школа X—XII ст. була осередком усієї східнослов'янської культури, батьківщиною сучасної української мови. Пам'ятки письма на мурах Золотих воріт, стінах Софійського собору, церкви Михаїла Видубицького монастиря, Кирилівської церкви, руїнах Успенського собору Києво-Печерської лаври (загалом відомо понад 400 давніх написів і рисунків) свідчать про високу писемну культуру Київської Русі.

Розквіт київської писемної школи припадає на XI ст., яке характерне появою таких епохальних творів, як Остромирове євангеліє (1056—1057), Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р. та Євангеліє Архангельське (1092). Усі ці чотири пам'ятки переписані в Києві зі староболгарських оригіналів.

Головною рисою розвитку руської писемності XII ст. був перехід від переписування та копіляцій книг до їх літературного опрацювання й написання оригінальних творів — літописів, повчань тощо.

Створення слов'янської писемності сприяло вирішенню важливого історико-культурницького завдання, а саме фіксації перекладених з грецької текстів християнської канонічної літератури, а також презентації в Європі нової книжно-літературної мови, яка в той час мала назву слов'янської (словенської), а в історію увійшла як старослов'янська.

У дослідженні обох слов'янських абеток (глаголиці та кирилиці) тривалий час існувало проблемне й суперечливе питання стосовно того, яка ж із них давніша. Не перелічуючи всіх аргументів на ту чи іншу користь, зазначимо, що більшість вчених схиляється зараз до думки, що Кирил винайшов глаголицю, а вже після його смерті учні упорядковували кирилицю в каліграфічній школі при дворі болгарського царя Симеона. Деякі науковці дотримуються іншої думки: давнішою є кирилиця, а глаголиця виникла після смерті Мефодія в умовах таємного слов'янського богослужіння у Великій Моравії.

Обидві абетки майже подібні за складом, порядком назв і значенням літер, однак суттєво відрізняються одна від одної за графікою. Літери кирилиці пишуться чіткіше і простіше і наближаються до грецького уставного письма IX ст., глаголиця ж нагадує гачки, подібні до петлі (трикутники і прямокутники), які досить важко сприймаються і запам'ятовуються.

Аналізуючи і зіставляючи обидва алфавіти, зауважимо, що вони майже цілком тотожні. Це стосується розташування літер за абеткою, їх назв, а головне — їхніх звукових значень. В обох абетках застосовувалася однакова система діакритичних знаків і титлів. Однак є й певні розбіжності.

Еволюційна теорія виникнення слов'янської писемності виглядає таким чином: у давні часи, коли слов'яни ще не мали своєї писемності, вони користувалися своєрідними позначками: зарубками, рисками тощо. Соціально-економічний розвиток, спілкування із сусідами, міжнародні стосунки сприяли появі перших записів грецькими літерами слов'янської мови.

Винайдена Кирилом абетка (імовірно, глаголиця) є цілком оригінальною слов'янською писемною системою. Після смерті Кирила його учні, зокрема Клемент Охридський, які знали про ті нововведення, що їх він намагався запровадити до слов'янської писемності, завершують справу свого вчителя і впорядковують абетку, яку називають на його честь кирилицею.

Тривалий час у слов'ян побутували обидві абетки, та врешті-решт глаголиця з огляду на свою графічну складність поступово зникає, а кирилиця еволюціонує і поширюється.

До основних типів кириличного письма належать *устав*, *півустав*, *скоропис*. Протягом XVI—XVII ст. змінювалися графіка й моделювання писемного мистецтва (як і сам характер й написання літер). Еволюційний розвиток кириличного письма пройшов три етапи, які змінювали один одного в рукописній практиці: *устав* (XI—XIV ст.), *півустав* (XIV—XV ст.), *скоропис* (XVI—XVII ст.). Незважаючи на досить значні розбіжності між графічним зображенням літер цих типів письма, поділ їх на *устав*, *півустав* і *скоропис* є досить умовним, оскільки зміна начерків у письмі відбувалася поступово, з використанням елементів як попереднього, так і наступного типу. Про це свідчить існування одночасно як уставного, так і півуставного письма, а пізніше, з початку XV ст., — півуставного і скоропису. На практиці ці типи постійно еволюціонували, підкорюючись нагальним вимогам прискорення письма.

Уставне письмо припадає на період застосування в якості матеріалу для писання пергаменту, технологія виготовлення якого була досить досконалою (це зумовило збереження пергаментних рукописів до наших днів). Устав характеризується чіткою геометричною графікою літер,

відсутністю їх нахилу і відстані між словами і фразами у тексті. Це — “повільне й урочисте письмо”, що має чіткий архітектурний характер і раціональну кількість скорочень. При такому письмі суворо дотримувалися верхньої і нижньої межі рядка. Виходили за ці рамки тільки ті літери, які й повинні були виступати за технологією начерка. Кожний елемент літери при уставному письмі писався окремо, з відривом пера чи пензля від пергаменту. Тому писали уставом повільно, художньо виписуючи кожен знак літери, щоб показати в цілому їх завершеність і красу. Устав вважається, повторимо, урочистим, святковим стилем, де літери займають площу, близьку до квадрата, і де всі елементи симетричні і відповідають один одному. Уставом, як правило, писалися церковні книги.

Зазначимо, що протягом всього періоду існування уставу він постійно видозмінювався, літери втрачали свою симетричність, каліграфічність і з’являлися нові варіації цього виду письма.

Деякі вчені вважають, що обґрунтованим є поділ уставного письма на три періоди розвитку: XI—XII ст. — *ранній устав*; XIII—XIV ст. — *перехідний устав*; XV—XVII ст. — *пізній устав*. Пам’яток уставного письма збереглося мало, а найдавніших (XI—XII ст.) — взагалі одиниці (Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр., Ізборник Святослава 1073 р.). В окремих випадках (мабуть, це залежало від писаря або переписувача) навіть на початковому етапі існування уставу зустрічаються скошені і витягнуті літери, написані неохайним почерком. Таким чином, можна констатувати, що уставне письмо — явище доволі складне, еволюційне, і навіть коли на зміну йому прийшов півустав, він продовжує зустрічатися у літургійних пам’ятках.

Розвиток суспільно-економічних і культурних процесів вимагав прискореного виду письма. Поява великої кількості ділових паперів, активізація справочинства тощо спричинили адекватну реакцію чиновників і секретарів канцелярій — на порядку денному постало питання про вироблення легшого у використанні типу письма задля швидшого й раціональнішого опрацювання всього комплексу діловодного матеріалу. Саме тому півустав спершу почав застосовуватися писарями, які були зацікавлені не стільки у вишуканості письма, скільки в його чіткості і швидкості. Півуставом писали і на пергаменті, і на іноземному папері (переважно італійського виробництва). Цей тип письма характеризується появою нахилу, відсутністю чітких геометричних пропорцій літер і їх симетрії; одночасно з’явився поділ на слова та фрази, що полегшило читання та розуміння тексту.

Більшість дослідників вважають, що півустав естетично поступається уставові, однак літери в ньому зберігають впевнений чіткий начерк.

Від початку XV ст. на Русі паралельно існували два типи письма: півустав і скоропис. Півустав застосовували, як правило, при переписуванні книг, а скоропис — при укладенні грамот, договорів, писцевих і переписних книг, чолобитних тощо. Із XVII ст. скорописом починають користуватися і при переписуванні книг. Основне призначення скоропису — прискорення процесу писання. Однак цей процес був неоднорідним і мав специфічні особливості у різних місцевостях.

Скоропис виразно розділився на *київський* (південно-західний), *західний* (білоруський) і *московський*. Перші два розвинулися на основі південнослов'янського скоропису, котрий, у свою чергу, виник під впливом візантійського письма. Західноруський скоропис репрезентується документами литовської канцелярії XV—XVI ст., а в XVII ст. розвивається південно-західний (київський) скоропис, який справляє значний вплив на тогочасний розвиток письма.

У київському скорописі поширюється зв'язне написання сусідніх літер, зникає тверда, постійна форма зображення літер. Натомість з'являються різновиди написання однієї й тієї ж літери у залежності від того, поряд з якою літерою вона розташована і з якою поєднується у процесі письма. Принципово змінюється і загальний вигляд письма — замість рівного рядка приблизно однакових за розміром літер з'являються такі, кінцівки яких виходять за межі рядка вгору і вниз. А для скоропису другої половини XVII ст. характерна велика кількість варіантів однієї й тієї ж літери, через що його важко прочитати.

Скоропис другої половини XVIII ст. відзначався уніфікованою стандартною системою графіки письма, на якому вже практично не відчувається впливу традицій XVII ст.

Стандартизація літер і стилю письма приводить до того, що у кінці XVIII — початку XIX ст. у скорописі виділяються два види письма — *акademicьне* й *канцелярське*. Канцелярське було прискореним, мало нахил, округлі літери і натиск. Характерними в цей час стали розділові знаки та особливості орфографії.

Головними умовами появи писемності на східнослов'янських територіях, безумовно, було утворення Київської держави та поширення християнства серед місцевого населення. У Києві було започатковано літописну традицію, з'явилися перші книги, на основі місцевого діалекту склалося літерно-звукове письмо, а згодом — і києво-руська літературна мова. Саме держава була основним замовником писемних творів, оскільки писемність була необхідною в діловодстві канцелярій, всієї адміністративної системи для фіксації державних законодавчих актів, міжнародних договорів, податкових документів тощо.

Дослідники мовної культури києво-руської держави аргументують наявність у Києві та околицях місцевої говірки — *койне*, на основі якої, на думку С. Висоцького, і сформувалася києво-руська писемна мова, котра згодом стала державною. Центрами писемності у Києві були Софійський собор, Києво-Печерський та Видубицький монастирі. Саме при Софійському соборі виникли перші оригінальні твори києво-руської літератури, — приміром, “Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона, головна ідея якого полягає у рівноправності народів у духовному житті незалежно від часу їх хрещення.

У ході досліджень низки палеографічних матеріалів з'ясовано, що писемна традиція київської школи виявилася безперервною від часів Київської Русі IX—XII ст. до України XVII ст. Це свідчить про прямі генетичні зв'язки Київської держави з Україною і дає підстави вважати, що писемна традиція київської школи є закономірною культурною спадщиною українців.

Сучасна українська писемність пройшла шлях розвитку від часів київської писемної школи, закріпилась у XVII—XVIII ст. і в XIX—XX ст. зеволюціонувала в національне українське письмо.

Айплатов Г. Н., Иванов А. Г. Русская палеография. М., 2003; *Большаков А. М.* Славяно-русская палеография. Тверь, 1923; *Брайчевский М.* Походження слов'янської писемності. К., 1998; *Введенский А. О., Дядиченко В. А., Стрельский В. І.* Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності). Львів; К.; Нью-Йорк, 1998; *Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория* / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор и др. К., 1988; *Гнатенко Л.* Хто писав Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.? // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. К., 2001. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни; Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Дядиченко В., Панащенко В.* Разработка вопросов украинской палеографии // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974; *Запаско Я. П., Мацюк О. Я.* Львівські стародруки. Львів, 1983; *Иваницкая И. Н.* Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. К., 1965; *Иваницкая И. О.* Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Перша республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968; *Карский Е. Ф.* Славяно-кирилловская палеография. М., 1979; *Кісь Я. П.* Палеографія: Навч. посібник. Львів, 1975; *Костюхина Л. М.* О некоторых вопросах развития русской палеографии // Археогр. ежегодник за 1969 г. М., 1971; *Кукушкина М. В.* Советская палеография // Вспом. ист. дисциплины. Л., 1968. Вып. 1; *Левочкин И. В.* Основы русской палеографии. М., 2003; *Леонтьева Г. А.* Палеография, хронология, археография, геральдика. М., 2000; *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомогательные исторические дисциплины / Под ред. Г. А. Леонтьевой. М., 2000; *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу. К., 1994; *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.). К., 1974; *Минин И. В., Рыжова Е. А.* Палеография: Учеб. пособие. Сыктывкар, 2001; *Муравьев А. В.* Русская палеография. М., 1975; *Николаева А. Т.* Русская палеография: Учеб. пособие. М., 1980; *Німчук В. В.* Київські глаголичні листки — найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983; *Палеография* // Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.; Под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. К., 1992; *Панащенко В. В.* Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. (на матеріалах Лівобережної України). К., 1974; *Приселков М. Т.* Курс общей палеографии. Л., 1938; *Рейсер С. А.* Русская палеография нового времени: Учеб. пособие. М., 1982; *Савчин М. С.* Допоміжні історичні дисципліни. Дрогобич, 1995; *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. СПб., 1908; *Специальные исторические дисциплины: Учеб. пособие* / Ред. и сост. М. М. Кромм. СПб., 2003; *Срезневский И. И.* Славяно-русская палеография XI—XVI вв. СПб., 1885; *Тихомиров Н. Н., Муравьев А. В.* Русская палеография. М., 1982; *Уханова Е. В.* У истоков славянской письменности. М., 1998; *Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956; *Шляпкин И. А.* Русская палеография. СПб., 1913; *Шульгина Э. В.* Русская книжная скоропись XV в. СПб., 2000; *Щепкин В. Н.* Русская палеография. М., 1967.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА